

Ұ.Ш. Исмагулов^{1*}, Д.М. Исмагулова²

¹Т.ғ.д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: uzakbai_is@mail.ru

²Тарих магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: dinara-muratovna@inbox

САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ-КЕҢЕСТІК ҚҰҒЫН-СҮРГІН САЯСАТЫНЫҢ БІР КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ (XX ғ. 20-30 жж.) (АҚТӨБЕ АРХИВИ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдары Ақтөбе өңірінде өткен сайлау науқаны кезінде азаматтардың сайлау құқығынан айыру мәселелері жан-жақты қарастырылады. 1918 және 1925 жылдардағы Конституцияларда сайлау құқығынан айырылған азаматтардың санаттары нақты көрсетілген. Олардың негізін құлатылған қанаушы таптардың өкілдері құрады. Кейінгі жылдары азаматтардың бұл санаттары сайлау және қайта сайлау науқандарында үнемі өсіп жатқаны байқалды. Көп жағдайда бұл шаралар сайлау ережелері мен нұсқауларынан тыс жүргізілді. Жергілікті сайлау комиссияларының жұмыстарында қайшылықтар көп болды. Сайлау құқығынан айыру шарасына бұрын осы жазаға ұшыраған азаматтың отбасы мүшелері де, яғни әйелдері, бала-шағалары тартылды. "Айырылғандар" отбасы мүшелері жұмысқа орналасуда қиыншылықтарға тап болды, оларға әлеуметтік көмек те тие бермеді, мектепте білім алуда барысына, жоғары оқу орындарында оқуда үнемі кедергілер кездесіп отырды, тіпті Қарулы Күштер қатарында қызмет ете алмады. Мұндай қасіретті жағдайда әйелі күйеуінен ажырасуға, ұлы мен қызы әкесінен бас тартуға мүжбүр болды. Мақалада жаңа архив деректері мен материалдары негізінде Ақтөбе өңіріндегі оқиғалар мысалында азаматтарды сайлау құқығынан айыру науқанының барысы және салдары егжей-тегжейлі ашылып, талданады.

Кілт сөздер. Кеңес өкіметі, сайлау, сайлау құқығынан айыру, кеңестік құғын-сүргін.

Исмагулов У.Ш.^{1*}, Исмагулова Д.М.²

¹Д.и.н., профессор, Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова,
Ақтөбе, Казахстан
E-mail: uzakbai_@mail.ru

²Магистр истории, Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова,
Ақтөбе, Казахстан
E-mail: dinara-muratovna@inbox

ЛИШЕНИЕ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ – КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ СОВЕТСКОЙ РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ В 20-30-е гг. XX в. (ПО МАТЕРИАЛАМ АКТЮБИНСКОГО АРХИВА)

Аннотация

В статье всесторонне рассматриваются вопросы лишения избирательных прав граждан во время предвыборных кампаний Актюбинского региона, проводившихся в 20-30 гг. XX века. В Конституциях 1918 и 1925 годов конкретно были указаны категории граждан, которые должны быть лишены избирательных прав. Их основу составляли представители свергнутых угнетающих классов. В последующие годы было замечено, что эти категории граждан в предвыборных и перевыборных кампаниях непрерывно возрастают. В большинстве случаев эти меры проводились вне положения и инструкции избирательных правил. Были допущены противоречия в работах местных избирательных комиссий. Лишению избирательных прав были подвергнуты члены семьи гражданина, ранее подвергшиеся данному наказанию. Члены семей "лишенцев" столкнулись с трудностями в трудоу-

стройстве, они не могли получить социальной помощи, постоянно встречались препятствия в обучении в школе, в вузах, они не могли даже служить в рядах Вооруженных сил. В такой трагической ситуации жена была вынуждена развестись с мужем, а сын и дочь вынуждены были отказаться от отца. В статье на основе новых архивных источников и материалов подробно раскрываются и анализируются последствия кампании лишения граждан избирательных прав на примере события в Актюбинском регионе.

Ключевые слова. Советская власть, выборы, лишение избирательных прав, советские репрессии.

*Ismagulov U.Sh.*¹, Ismagulova D.M.²*

*¹ Doctor of History, Prof., Aktobe Regional University named after K.Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: uzakbai_@mail.ru*

*² Master of History, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: dinara-muratovna@inbox*

DISENFRANCHISEMENT-AS ONE OF THE TYPES OF THE SOVIET REPRESSIVE POLICY IN THE 20-30s OF THE XX CENTURY (BY THE MATERIALS OF THE AKTOBE ARCHIVE)

Abstract

The article comprehensively examines the issues of deprivation of voting rights of citizens during the election campaigns of the Aktobe region, which were held in the 20-30s. of XX century. The Constitutions of 1918 and 1925 specifically specified the categories of citizens who were to be disenfranchised. They were based on representatives of the overthrown oppressive classes. In subsequent years, it was noticed that these categories of citizens in the pre-election and re-election campaigns are continuously increasing. In most cases, these measures were carried out outside the provisions and instructions of the electoral rules. Contradictions were made in the work of local election commissions. Members of the citizen's family who had previously been subjected to this punishment were subjected to disenfranchisement. The family members of the "disenfranchised" faced difficulties in finding employment, they could not receive social assistance, there were constant obstacles in studying at school, in universities, they could not even serve in the ranks of the Armed Forces. In such a tragic situation, the wife was forced to divorce her husband, and the son and daughter were forced to abandon their father. Based on new archival sources and materials, the article reveals in detail and analyzes the consequences of the campaign to deprive citizens of voting rights on the example of an event in the Aktobe region.

Keywords. Soviet power, elections, disenfranchisement, Soviet repressions.

Кіріспе. Қазан революциясы нәтижесінде орнаған Кеңес өкіметі мен большевиктер партиясы алғашқы күндерден бастап таптық мүдде тұрғысынан бұрынғы үстем таптардың азаматтық құқықтарын шектей бастады. 1918 жылы қабылданған РКФСР алғашқы Конституциясында сайлау құқықтарынан айырылуға жататын азаматтардың сегіз санаты көрсетіліп беріледі. Осы санаттар 1925 жылы қабылданған Конституцияда да сақталады. Дегенмен РКФСР, оның ішінде ҚазАКСР жүргізілген сайлау, қайта сайлау науқандарында ол санаттар саны кейде заңды, кей жағдайда заңсыз түрде толықтырылып отырды. Оның бір айғағы 1924 жылғы сайлау нәтижесінің күшінің жойылуы еді.

Сайлау құқығынан айыру төңірегіндегі туындаған қайшылықтарды жою бағытында 1930 жылы сәуір айында үкіметтің арнайы жарлығы шығады. Халық басына зор қасірет әкелген осы науқан кеңестік қуғын-сүргіннің бір қыры болып табылады деп айтуға болады.

Өзектілігі. Бұрынғы КСРО-да азаматтарды қуғын-сүргінге салудың бір жолы олардың конституция-лық құқықтарының саяси-әлеуметтік мазмұнды әрекеттермен шектелуінде көрінді. Бұл шара халықтың қудалануында ерекше қасіретті орын алды. Қоғамнан бөліп тастау жұмыстары әдейі жүргізілді. Сондықтан да ХХ ғ. 20-30 жылдарында жүргізілген азаматтарды сайлау құқығынан айыру әрекеттерінің мән-мазмұнын жан-жақты ашып көрсету маңызды мәселе болып табылады.

Мақсат мен міндеттері. Жұмыс мақсаты кеңестік қуғын-сүргіннің қасіретті, қайшылықты мән-мазмұнын ашу болып табылады. Осы бағытта мәселенің зерттелу деңгейі, сайлау құқығынан айыру мәселесінің билік пен партия тарапынан халықты қуғындауға ыңғайластырылуы және оның қолдану механизмдері, осы бір саяси шараның салдары талданады.

Материалдар мен әдістемесі. Мақаланы дайындау барысында мұрағат материалдары кеңінен пайдаланылды. Қажетті материалдар мен деректер Ақтөбе облысы мемлекеттік архиві қорларынан алынды. Құжаттардың барлығы дерлік жаңа, тың деректер болып табылады. Мақалаға сондай-ақ КСРО Орталық Сайлау Комиссиясы Президиумының қаулылары, БОАК сайлау өткізу жөніндегі декреті, сайлауға қатысты нұсқаулықтар, т.б. материалдар пайдаланылды.

Зерттеу әдісіне тарихилық, объективтілік принциптері негізге алынды. Мәселені кеңінен ашу бағытында салыстырмалы, тарихи-салыстырмалы тәсілдер қолданылды.

Талқылау. Тақырыптың ерекшелігі ХХ ғ. 20-30 жылдарындағы сайлау құқығынан айыру мәселесінің Ақтөбе өңіріндегі жүрісінің алғаш рет зерттеліп отырғандығы болып табылады.

Жалпы, осы мәселе тәуелсіздіктен кейінгі жылдары Қазақстанда кеңінен қарастырыла қоймаса да тақырыпқа қатысты арнайы зерттеулер болғанын айтып өткен жөн. Аталмыш бағытта зерттеуші А.К. Булғынбаеваның мақалалары жарық көрген. Зерттеушінің бір мақаласы кеңестік биліктің алғашқы жылдарынан сайлау құқықтарынан айыру, осы бағыттағы заң-жарлықтар мазмұндарын талдауға арналса [1], келесі бір мақаласында Шығыс Қазақстан облысының аумағында 1920 жылдары дін қызметкерлерін, молдаларды сайлау құқығынан айыру мәселесі талданады [2].

ХХ ғ. 20-30 жылдарында азаматтарды сайлау құқықтарынан айыру мәселесі ресейлік тарихшылар тарапынан жан-жақты зерттелген. Олардың қатарынан Н.А. Федорованы, О.Б. Панкратова мен С.С. Писановты, М.С. Саламатованы және т.б. атап өтуге болады. Зерттеуші Н.А. Федорованың мақала-сында большевиктік режимнің әлеуметтік саясатының бір қыры-азаматтарды сайлау құқықтарынан айыру мәселесі және оның әлеуметтік-экономикалық зардаптары талданса [3], келесі бір ғалымдардың еңбектерінде шаруаларды сайлау құқығынан айыру бағытындағы большевиктер партиясының саясаты қарастырылады [4].

Осы мәселемен арнайы айналысқан М.С.Саламатованың монографиясының 3-тарауында сайлау құқығынан айыру мәселесінде осы шараға тартылатын жандар санаты, заң-жарғылар және құқықтан айыру іс-тәжірибелері нақты талданады [5].

Шетел ғалымдарының еңбектерінде де сайлау құқықтарынан айыру мәселесі қарастырылатынын айтып өткен жөн. Мысалы, американдық зерттеуші Ш.Фицпатрик өзінің мақаласында 20-шы жылдары кеңестік қоғамда тұрғындардың кулактар, нәпмандар, діни қызметкерлер және "бұрынғылар" сияқты шеттетілген топтары болғандығы, қоғам қабылдамаған топтарға жататын осы адамдар сайлау құқығынан айырылған адамдар болып саналғаны және олардың барлығы да соның салдарынан зардап шеккендігін көрсетеді [6, с.136].

Келесі бір шетелдік ғалым В.Бровкин өз еңбегінде шаруалардың большевиктерге еш сенбегені, сайлау науқанында коммунистердің өтуіне қарсылық жасағандары, коммунистердің құр сөзден басқа ештеңе істемей жатқаны, керісінше, жақсылықты сол ауқатты шаруалардан көргендері, сайлау құқығынан айырылғандардың мәртебесі қалпына келтірілуі керектігі жайында айтады [7, с.77]. Шындығына келгенде, биліктің ауқаттыларды сайлау құқықтарынан айыруының бір қыры осы мәселеде жатты деп айтуға болады.

Зерттеу нәтижелері. ХХ ғ. 20-30 жылдарындағы халыққа қарсы жүргізілген науқан ішінде тұрғындарды сайлау құқығынан айыру мәселесінің орны ерекше болып табылады. Осы шара кеңестік билік пен большевиктер партиясының қайғылы да қасіретті қуғын-сүргін саясатының бір қыры деп айтуға болады.

Кеңес үкіметінің алғашқы заң-жарғыларынан-ақ халықтың белгілі бір тобын шыққан тегі, әулеті, жиған-терген дәулетіне, саяси ұстанымдарына байланысты сайлау құқықтарынан шектеу қолға алынды. 1918, 1925 жылғы РКФСР Конституцияларында олардың санаттары нақты көрсетіледі:

- а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке жүгінетін адамдар;
- б) еңбексіз табыспен өмір сүретін адамдар: капиталдан пайыздар, кәсіпорындардан түскен кірістер, мүліктен түсетін түсімдер және т. б.;
- в) жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар;
- г) монахтар және шіркеу қызметшілері, діни наным-сенімдерге табынушылар;
- д) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері, бұрынғы жандармдар корпусы мен күзет бөлімше-сінің барлық қызметкерлері және Ресейде билік еткен үйдің мүшелері
- е) есі ауысқан немесе ақыл-есі кем деп танылған адамдар;
- ж) пайдакүнемдік және зиян келтіретін қылмыстары үшін заң жүзінде және сот үкімімен сотталған адамдар.

Сайлау құқығынан айыру жөніндегі осы көрсетілген санаттар кеңестік биліктің сайлау, қайта сайлау шараларына арналған басқа да заң-жарлықтары, нұсқауларынан орын алып отырды және жетілдіріліп отырды. Алғашқы санаттар, негізінен бұрынғы қанаушыларға, Кеңес үкіметіне қарсы

күрескен топтарға арналғанмен, кейінгі жылдары олардың тізімі үкімет тарапынан, республикалық, сондай-ақ жергілікті сайлау комитеттерінің тарапынан заңды, кей жағдайда заңсыз түрде өз беттерімен толықтырылып отырғанын айтып өтуіміз керек.

Көңіл аударарлық жай 1924 жылы болған сайлау дұрыс жүргізілмеді деп есептелді. Сайлау қорытын-дыларының күшін жаппай жою шаралары көтерілді. Соған байланысты КСРО ОАК Президиумының 1924 жылдың 24 желтоқсанында «Сайлау комиссияларының жұмыстары дұрыс жүргізілмеген аудандарда Кеңестерге қайта сайлау өткізу жөнінде» атты қаулысы, ал 1925 жылы 16 қаңтарда осы қаулы негізінде «Кеңестерге қайта сайлау өткізу» атты арнайы нұсқауы шығады. Оларда сайлау құқығынан айырылғандар тізімін жасақтау және құқықтарынан айырылғандардың арыз беру жолдарына өзгерістер енгізу қарасты-рылады. Нұсқауда арыз беру жолдары қайшылықты жағдайда қалады. Арызды қарау сайлау комиссия-ларының төменгі буындары үшін 24 сағат, ал жоғары деңгейде қаралуы 48 сағат болып белгіленгенді [8]. Осы арыз беру, оның қаралу мерзімінің жекелей жанның және де бүтін бір отбасының қоғамның толық-қанды мүшесі ретінде өмір сүрудегі тағдырын шешуде тым қысқалығына байланысты наразылықтар туындағаны түсінікті еді. Кейін, 1925 жылдың 13 қазанындағы БОАК нұсқауымен арыздардың қаралуы тиісті орындар бойынша 3,7 күндер болып белгіленеді [9].

Осы, 1925 жылы ҚазАКСР алдағы жылы болатын Кеңестерге қайта сайлау науқанына дайындық жұмыстарына байланысты Орталық сайлау комитеті губернияларға нұсқаулық жібереді. Онда 1924 жылғы сайлау барысында жіберілген кемшілік көрсетіледі. Түрлі кемшіліктер қатарында азаматтарды сайлау құқығынан айыру мәселесі айтылады. Онда сайлау құқығынан айыру ҚазАКСР директивалары-ның бұзылуымен жүргізілгені, яғни санаттардың жөнсіз көбейтілуі, айыру құжаттық негіздемесіз болғандығы, соның кесірінен сайлау құқығынан айырылғандар тізімін тексеру нәтижесінде олардың 80% құқығы қайта қалпына келтірілгені ескертіледі [10, 21-п.].

Дегенмен атқарушы биліктің өзі әр сайлау, қайта сайлау науқаны алдында сайлау құқығынан айырылушылар санаттарына өзгерістер енгізіп отырды.

1925 жылдың шілде айының басында Ақтөбе губаткомына ҚазОАК Президиумының 1925 жылдың 26 маусымында бекітілген циркуляры жіберіледі. Онда РКФСР Конституциясының 65-бабы және КСРО ОАК 1925 жылдың 16 қаңтарындағы нұсқауы негізінде сайлау құқығынан айырылғандар қатарына төмендегідей топтарды қосу керектігі тапсырылады:

1) аудандық, кіші аудандық қоныстандыру басшылары, революцияға дейін ҚазАКСР территориясында шаруалар бастығы қызметін атқарғандар;

2) Имамдар, хазіреттер, муфтилар, мұсылмандық дін басқармасы мүшелері (қазы), мұхтасибтар, сондай-ақ осы ұйымдағы ресми қызметтегі адамдар;

Мұсылмандық білімі бар, бірақ дінге тікелей қызмет етпейтін, ауыл шаруашылығымен айналысатын немесе тек сауат ашуға немесе діни сауаттылыққа ғана оқытатын молдалар сайлау құқықтарынан айырылмайды деп саналды.

Сонымен қатар жалдама жұмысын тек маусымдық кезеңге ғана пайдаланатын қазақ қожалықтары да құқықтарынан айырылмайды деп көрсетіледі [11, 17-п. және келесі жағы].

1925 жылдың 9 қазанында ҚазАКСР ОАК 5-шақырылымының 11-сессиясында қабылданған «Қала, ауыл, селолық кеңестеге сайлау және кеңестер съезін шақыру» жөніндегі нұсқауында осы сайлау құқы-ғынан айыру санаттарының кейбіреулері республика ерекшелігіне байланысты нақтыланып көрсетіледі. Мысалы, ірі мал иелері жалдама еңбекті өздерінің кіріс алу мақсатына пайдаланғандар, сондай-ақ малда-рын кедейлерге табыс табу үшін тапсырғандар, дін қызметкерлеріне байланысты имам, ишан, қалпе, хазірет, муфти, қазы, мұхтасиб, бақсылар, егер олар өздері де сол бапқа сай келіп жатқан жағдайда сайлау құқығынан айырылған жандардың отбасы мүшелері, бұрын патшаға қызмет еткен болыс басқарушыла-ры, билер, патшадан «құрметті азамат» атағын алғандар құқықтарынан айырылатын болды [12, 38-39-пп.].

Осы жағдай губерниялық атқару комитетінің қаулысы бойынша (№30 хаттама, 23.10.1925 ж.) 1925 жылдың 1 қарашасынан 1926 жылдың 1 наурызы аралығында жүргізілетін Ақтөбе округінде қайта сайлау науқанында ескерілуі керек болды [10, 18-п.].

Осы 1925/26 жылғы сайлау қарсаңында сайлау құқығынан айырылғандар саны өткен, 1924/25 жылға қарағанда анағұрлым қысқарады және тізімі дұрысырақ болды деп саналды. Мысалы, Ақтөбе уезі бойынша дауысынан айырылғандар саны 1924/25 жылғы науқанда 2785 жан болса, 1925/26 жылы науқанда 1029 жан, ал осы көрсеткіш Шалқар уезінде тиісінше 446 және 370, Торғай уезінде 467 және 95 болады [12, 181-п.].

Алайда сайлау құқығынан айырылғандар санының күрт төмендегенімен де қайшылықтар жоқ емес еді. Егер өткен жылғы сайлау науқанында қазақ тұрғындары арасында жақ-жақ болып таласушылар

мен атқамінерлер жаппай құқықтарынан айырылуына жол берілсе, бұл жолғы науқанда ҚазАКСР ОАК нұсқаулықтарында оларға көңіл аударылмай атқамінерлер сайлау құқықтарына қайта ие болып, байлармен тізе қосып әрекет етеді.

1925/26 жылғы қайта сайлау науқанының қорытындысы бойынша қабылданған қарарда байлар мен атқамінерлер әрекеттерінің күшейгені және соның әсерінен Кеңеске көп жағдайда солардың қолдаушы-ларының өтіп кеткеніне назар аударылады. Ақтөбе губаткомының ІҮ сессиясында атқамінерлерге сайлау құқығының берілуін жою үшін ҚазОАК қайта сайлау нұсқауын қайта қарау керектігі жайында сұраныс түсіру қарастырылады.

Айта кетер жай сайлау құқығынан айырылғандар қатарындағы ең көп жандар еңбексіз кірістен пайда көретіндер (қазақ тұрғындары үшін байлар) мен дін қызметкерлері санатында болып табылады. Мысалы, 1924/25 жылғы мәліметте олардың саны Шалқар уезіндегі 445 жанның 260 және 48, Ақтөбе уезіндегі 2787 жанның 847 және 659, Торғай уезіндегі 467 жанның 242 және 82 құраса, 1925/26 жылғы мәлімет бойынша Шалқар уезінде 370 жанның 51 және 240, Ақтөбе уезінде 1026 жанның 256 және 355, Торғай уезінде 95 жанның 42 және 42 болғанын айғақтайды [12,160-п.].

1926/27 қайта сайлау науқанына байланысты партия мен үкімет алдына қойылған міндеттер қатарында бұқара арасында байлар мен атқамінерлер ықпалын тежеу, кулак-байларға, басқа да жат элементтерге қарсы үзілді-кесілді күрес жүргізу болды [13,25-п.].

1926 жылдың 8 желтоқсанында Ақтөбе губаткомы құпия түрде барлық уаткомдар мен Ақтөбе қалалық Кеңеске алдағы қайта сайлау науқанын өткізу барысында назар аударылуы тиіс нұсқау түсіреді. Онда Қазақстан үшін сайлау құқығынан айырылатындар тізімі ауыл және село тұрғындарын малдарын, ауыл шаруашылығы машиналары мен құрал-жабдықтарын, несиелер беру арқылы қанайтындар, атқамінерлер, отбасы мүшелері, ауыл саудагерлері мен делдалдар, алыпсатарлар, маклерлер, молдалар, бұрынғы және кейінгі діни наным-сенімдерді ұстануды уағыздаушы қызметкерлер, мұсылмандық білім оқытушылары, имамдар, ишандар, қалпелер, муфтилер, мұсылмандық діни басқарма мүшелері (қазылар және мұқтасин-дар), хазіреттер, тәуіптер, бақсылар, бұрынғы болыс басқарушылары мен ауыл старшындары, билер, қазақ халық судьялары, патшаға қызметі үшін «құрметті азамат» атағын алғандар санаттарымен (ескерер жай бұл санаттардың кейбіреуі өткен сайлау науқанында көрсетілді) толықтырылады [14,7-п.].

Ақтөбе уезі бойынша 1926 жылы сайлау құқығынан айырылғандар саны-1029 болды. Ал 1927 жылы ол көрсеткіш 4788 жанды құрады. Олардың 40% сайлау құқығынан айырылғандардың отбасы мүшелері-нен тұрды. Темір уезінде бұл көрсеткіш тиісінше 95 және 1878 санды көрсетті. 1925/26 жылы Шалқар уезінде сайлау құқығынан айырылғандар 370 болса, келесі жылы бір ғана Ырғыз болысында 435 жан тіркеледі. Мұндай өзгерістер себебі, өткен жылы атқамінерлер, сайлау құқығынан айырылғандар отбасы мүшелері осы шараға тартылмағандықтан еді. Сонымен қатар еңбек шаруашылығына басқаша қарау септігінен орташаларды және руаралық тартыстарына бола қазақ болыстарындағы кедейлерді сайлау құқықтарынан айыру шарасы жүргізілді. Сондықтан да құқықтан айыру дұрыс еместігі бағытындағы арыз-шағымдар тұрғындардың дәл осы топтарынан түседі. Ақпан айының 15 күні ішінде Ақтөбе уездік сайлау комитеті тарапынан 108 арыз-шағым қаралып, оның 39,яғни үштен бірінен астамы сайлау құқығынан негізсіз айырылуына байланысты құқықтарын қалпына келтіру жөнінде болады.

Архив деректерінде кейбір қазақ болыстарындағы кедейлер сайлау комиссияларының жұмыстарын-дағы келеңсіздіктерге байланысты «осы жылы талас-тартыстарды байлар мен ақсақалдар емес, олардың кедейлері, сайлау комиссиясының құрамындағы партия және Қосшы одағының мүшелері жүргізуде. Олар бір топтың мүддесіне бола қарсы топ жақтастарын сайлау құқықтарынан айыруда» деп көрсетеді. Ал жалдама еңбек пайдаланушылар есебінде сайлау құқықтарынан айырылған шаруалар «Ауыл шаруа-шылығын көтеру жөнінде көп айтады. Ал сол көтерушілерді құқықтарынан айырып жатыр. Жұмыс күшін пайдаланбау үшін қожалықтарымыздың жартысын сатып, кедей болуымыз керек шығар» деген пікірлерде наразылықтарын білдіреді [13,27-28-п.].

1926/27 жылы жүргізілген қайта сайлау науқанының қорытындысының (16.03.1927 ж.) 5 тармағында сайлау құқықтарынан айыру шараларындағы қайшылықтар былай беріледі: «Сайлау құқықтарынан айыру барысында нұсқау тармақтарына тіптен келмейтін жандарды айыруға жол берілді. Сондықтан да сайлау нұсқауындағы мысалы, еңбек шаруашылығы белгісін анықтау мәселесінде түрлі ұстанымдар болды. Сонымен қатар нұсқау баптарындағы санаттарға келетін жандарды сайлау құқықтарынан айыр-мау әрекеттері де көрініс алды. Осылармен қатар қазақ болыстарында руаралық тартыстарға бола кедей-лерді сайлау құқықтарынан айыру жағдайлары да кездесті» [13,31п.].

Сайлау құқығынан айыру жұмыстары болыстарда да қарқынды жүргізілді. Темір-Орқаш болысы №1 ауылында Кеңеске қайта сайлау нәтижесі бойынша дайындалған баяндамада (9.03.1927 ж.) тұрғындар саны 1355 (728-ер, 627-әйел), 18 жастан асқандар саны 876 (385-ер, 491-әйел), сайлау құқығынан айырылғандар саны 97 (44-ер, 53-әйел) екендігі жайында мәлімет келтіріледі. Сайлауға қатыспайтындар құрамы байлар, дін қызметкерлері, саудагерлер, атқамінерлер және сайлау құқығынан бұрын айырылғандар отбасы мүшелерінен тұрды [13,22-п.].

Темір-Орқаш болысы 12 әкімшілік ауылдан тұрды, орыс поселкелері жоқ. Болыстағы сайлау бөлімше-лері саны 55 болды. Сайлауалды науқаны қаңтар айында, ал қайта сайлау науқаны 1-14 ақпан аралығында өткізіледі. Болыстағы жалпы тұрғындар саны 9125 (5210-ер, 3915-әйел) жанды құрады. 18 жастан асқан-дар саны 5295 (3186-ер, 2109-әйел) болды. Ал сайлау құқығынан айырылғандар саны 525 (269 ер, 256-әйел) көрсетті. Олардың құрамы мынадай болды: жалдама еңбек пайдаланатындар - 109 (59-ер, 50-әйел), атқа-мінерлер - 186 (101-ер, 85-әйел), діни қызметкерлер - 144 (95-ер, 49-әйел), бұрынғы болыс басқарушылары мен байлар-44 (24-ер, 20-әйел), саудагерлер - 27 (17-ер,10-әйел), сотталғандар - 8 (4-ер, 4-әйел), бұрынғы полицейлер мен жандармдар - 2 (1-ер,1-әйел), бақсылар - 5 (3-ер, 2-әйел) [13, 22-п. келесі жағы].

Ақтөбе уезі бойынша 1927 жылы Кеңестерге қайта сайлау науқаны қарсаңында сайлау құқығынан айырылғандар жөніндегі ведомоста (1927 жылдың 30 мамырында жасақталған.) 4788 адамның ішінде тәуіптер (54 жан), бақсылар (42 жан),кезінде патшадан марапат алған бұрынғы байлар (124 жан) болған [13,109-110-пп.].

Міне, осындай жағдайларға байланысты тиісті орындар сайлау құқығынан айырылғандар тізімін қайта қарауға мәжбүр болды. Оның нәтижесін 1927 жылдың 10 маусымындағы мәліметтен көруге болады:

Ақтөбе уезі бойынша сайлау құқығынан айырылғандар саны-4788, қалпына келтірілгендер саны-77,қалғаны-4711, Шалқар уезі бойынша бұл көрсеткіш тиісінше 1760,8,1752, Темір уезі бойынша 4309,8,4301, Ақтөбе қаласы бойынша 916,8,908 [13,111-п.].

Уездер бойынша сайлау құқықтарынан айырылғандардың 1924/25 және 1925/26 жылдардағы көрсеткіші төмендегідей қалыпта болды [12,160-п.].

жылдар уездер	Сайлау құқығынан айырл.	Еңбексіз кіріс пайд.	Кәсіпкерлік пен айналыс.	Саудагерлер мен делдалдар	Дін иелері	Полиция агенттері, т.б.	Ақыл-есі кем жандар	Сотталғандар
1924/25 ж.								
Шалқар	445	260	-	-	48	9	-	7
Ақтөбе								
Қазақ (ер, әйел)	868/819	404/-	33/-	23/-	380/-	22/-	3/-	3/-
Орыс (ер, әйел)	828/272	272/171	96/46	122/12	240/39	21/1	4/1	131/2
Торғай								
Қазақ (ер, әйел)	426/1	240/1	-	18/-	79/-	16/-	1/-	72/-
Орыс (ер, әйел)	40/-	1/-	-	33/-	3/-	3/-	-	-
1925/1926								
Шалқар								
Қазақ	345	51	-	42	237	9	5	1
Орыс	25	-	-	19	3	3	-	-
Ақтөбе								
Қазақ (ер, әйел)	460/1	114/-	32/-	15/-	289/-	1/-	4/-	5/-
Орыс (ер, әйел)	470/95	115/27	12/-	227/55	58/8	26/-	7/-	25/4
Торғай								
Қазақ	86	41	-	-	40	1	3	1
Орыс	9	1	-	4	2	1	-	1

Ал, жалпы Ақтөбе округі бойынша сайлау құқығынан айырылушылардың үш жылдық (Ново-Алексеевка, Хобда, Шынғырлау, Темір аудандары және Темір қаласынан мәлімет алынбаған) мәліметтерін берілген кестеден көруге болады: [15,142-п.].

Жылдар	Уездер жалпы сайлаушы саны	Сайлау құқығынан айырл.	Жалдма еңбек	Еңбексіз кіріс	Жеке меншік саудагерлер	Дін қызм.	Полиция агент., жандарм., болыс басқ.	Ақыл-есі кем жандар	Соттал.	Отбасы мүшелері
--------	----------------------------	-------------------------	--------------	----------------	-------------------------	-----------	---------------------------------------	---------------------	---------	-----------------

1925/26	242019	2430	425	54	845	877	64	28	136	-
1926/27	248215	13228	2522	560	1666	1391	686	65	218	6090
1928/29 округтің 10 ауд., Ақтөбе, Шалқар қал.	136346	5744	1319	194	441	763	188	33	128	2678
10 ауд., 2 қала бойынша	13021	1817	-	-	-	-	-	-	-	-
	149367	8748	1977	494	884	1432	365	45	202	3345

Кестеден байқағандай 1925/26 жылғы көрсеткішке қарағанда одан кейінгі жылдардағы сайлау құқық-тарынан айырылғандар саны күрт өскен. Оның себебі, кейінгі жылдары отбасы мүшелері де сайлау құқықтарынан айыру шараларына тартылғандықтан еді. Әсіресе, 1926/27 жылы олардың санының көп болғандығы көрінеді.

1928/29 жылғы сайлауға байланысты округтегі сайлаушылар есебі 25.12.1928 жылы аяқталады, ауылдық жерлерден 193028, Ақтөбе қаласы бойынша 9994, Шалқар қаласынан 3027, Темір қаласынан 1268, барлығы 208317 жан тіркеледі [16,92-п.]. Сайлау құқығынан айырылғандар тізімін ауылдық-селолық сайлау комитеттері жергілікті кеңес орындарымен бірлесіп жасақтайды. Негізгі нысана ретінде 1927 жылы сайлау құқығынан айырылғандар тізімі алынады. Ондай жандардың бар-жоғы анықталғаннан кейін, тізімге жаңадан ҚазАКСР ОАК 1928 жылғы нұсқауы негізінде сайлау құқығынан айырылуға тиісті жандар қосылды. Бұл жұмыс желтоқсан айының екінші жартысында аяқталады және қайта сайлау науқанына 20 күн қалғанда ілінеді.

1928/29 жылғы тазарту жұмыстарына байланысты қазақ аудандарында, мысалы, Темір, Шалқар аудандарында сайлау құқықтарынан атқамінерлер, Қарабұтақ ауданында сопылар айырылады. Нәтижесінде сайлау құқықтарынан ауылдық жерлерде 8748, Ақтөбе қаласында 1391, Шалқар қаласында 436, Темір қаласында 270, барлығы 10845 жан айырылады [16,93-п.]. Осы әрекетке қарсы кей жерлерде, нақтырақ айтар болсақ Ақбұлақ, Елек, Новороссей, Ақкемер аудандарда сайлау құқықтарынан айырылғандардың ашық наразылықтары болды.

1928 жылдың 16 желтоқсанында Ақтөбе қаласы бойынша 1926 жылы болатын сайлауға қатысу құқығынан айырылғандар тізімін жасақтайды. Жоғарыда көрсетіп кеткеніміздей тізімге 1391 жан тіркеледі [17,5-43-пп.]. Олар 20 жуық санаттар бойынша жасақталған Ішінде жер аударылған байлар, дін қызметкерлері, жалдама еңбек пайдаланушылар, жеке кәсіп иелері санаттары барлығын айтып өтуге болады. Осы тізімдегі жан саны көбі саудагерлер болып табылады. Көп жағдайда сайлау құқығынан айырылғандар қатарында бүтін отбасы мүшелері жүргенді назар аудартады. 1928 жылдың 24 желтоқсаны мен 1929 жылдың 14 қаңтары аралығында құқықтарын қалпына келтіру жөніндегі берілген 24 өтініштің 3 қанағаттандырылады.

1928 жылдың 6 желтоқсанында Ақтөбе қалалық сайлау комитетінің отырысы болады. Екінші мәселеде сайлау құқығынан айырылғандар тізімі қаралып, тізімнен тыл жасақтары есебінде тіркелген Я.В. Мощенскийді, С.Мазохинді, И.Федоровты нұсқауда қарастырылмаған, сондықтан сайлау құқығынан айыруға жатпайды есебімен шығарылады. Сондай-ақ еңбекпен түзеу үйінде отырған И.Блинников, А.Блинников, Я.Березовский және Бабичтер де тізімнен алынады.

Үшінші мәселеде 1926/27 жылғы қайта сайлау барысында сайлау құқығынан айырылғандар тізімі қайта қаралады. Алдағы болатын сайлауға жіберілмейтіндер қатарына сол 1926/27 жылғы тізімдегі барлық саудагерлерді, дін қызметкерлерін қосу жайында шешім қабылданады. Әкімшілік жер аударылғандар, бұрынғы офицерлер және сотталғандардың қалада тұратындығы не тұрмайтындығы, құқықтарының шектелу мерзімі мәселелерінің тексерілуі керектігі, ал жалдама еңбек пайдаланатындардың бәрін анық-қанығын анықтау үшін жинау қажеттігі көтеріледі [17,70-п.].

Бір көңіл аударарлық мәселе, - ол дін өкілдерін қудалау боып табылады. Ақтөбе округі бойынша 1926-1927 жылдардағы діни қоғамдар бойынша тізім жасақталған. Онда қалаларда әрекет еткен 3 дінге сенуші-лер тобы, 7 діни қоғамдар (оның 3 мұсылмандық), 6 құлшылық ететін ғимараттар (3 мұсылмандық) болғандығы көрсетіледі. Ал ауыл-селолық жерлерде есепті жылы ашылғандарын есептегенде 289 діни қоғамдар (192 мұсылмандық), 135 құлшылық ететін ғимараттар (92 мұсылмандық) тіркелген [18,29-п.].

Бір айта кететін жай, осы кезде аудандастыруға байланысты Адай округіне кіргізілген Темір, Жиделі-Сағыз, Құмды-Ойыл, Қайыңды болыстары ауылдарында табылған мұсылмандық дін

қоғамдары жөніндегі 14 істен тұратын мәліметтер Ойылға, Адай округінің әкімшілік бөліміне жіберіледі [18,21-іс, 28-п].

Ақтөбе қаласы бойынша 1928 жылы 25 қарашада жасакталған 1928/29 жылғы қайта сайлау науқанында сайлау құқығынан айырылғандар тізімі [18,27-п].

№/№	Аты-жөні	Жа Сы	Жын ысы	Әлеум. жағдайы		Қазан рев.дейін Айналысты	ұлты	Қазір немен айналысады	Сайлауға қатыстырмау себебі
				Шығу тегі	Жеке Жағдайы				
1	Мордвов Николай Иванович	50	ер	шаруа	священ ник	-	-	Александро- Невский Собор.священнигі	Дін қызметкері
2	Калашников Яков Иванович	37	ер	шаруа	священ ник	-	-	сонда	-//-
3	Сморчков Алексей Иванович	54	ер	шаруа	дьякон	-	-	Сонда дьякон,псаломщик	-//-
4	Брехтов Филипп Григорьевич	40	ер	шаруа	дьякон	-	-	Сонда дьякон	-//-
5	Егоров Семен Егорович	44	ер	шаруа	священ ник	-	-	Владимир шіркеуінің священнигі	-//-
6	Морозов Василий Михайлович	44	ер	шаруа	священ ник	-	-	Владимир шіркеуінің священнигі	-//-
7	Бурцов Павел Федорович	24	ер	шаруа	дьякон	-	-	Сонда дьякон	-//-
8	Ишмеев Нуры Ахмед	54	ер	шаруа	діни қоғам имамы	-	-	Татар мешітінің имамы	-//-
9	Анваров Гарифулла	49	ер	шаруа	азаншы	-	-	Татар мешітінің азаншысы	-//-
10	Байжумашев Макш	37	ер	шаруа	азаншы	-	-	Ештеңемен айналыспайды	Әкімшілік жер аударылған есебінде

Ескерер жай қалалардағы сайлау құқығынан айырылушылар құрамы негізінен сауда-саттықпен айналысатындардан тұрды. Мысалы, 1928 жылдың 16 желтоқсанында Ақтөбе қаласы бойынша жасакталған 1391 жанның тізіміндегі жандардың басым бөлігі сол саудагерлер болған [17,5-43-пп.].

1928 жылдың 6 желтоқсанында Ақтөбе қалалық сайлау комитетінің отырысында алдағы болатын сайлауға жіберілмейтіндер қатарына 1926/27 жылғы тізімдегі барлық саудагерлерді, дін қызметкерлерін қосу жайында шешім қабылданады. Әкімшілік жер аударылғандар, бұрынғы офицерлер және сотталғандардың қалада тұратындығы не тұрмайтындығы, құқықтарының шектелу мерзімі мәселелерінің тексерілуі керектігі, ал жалдама еңбек пайдаланатындардың бәрін анық-қанығын анықтау үшін оларды жинау қажеттігі көтеріледі [17,70-п].

Айта кетер жай, сайлау құқығынан айырылған азаматтар мен оның отбасы мүшелері заңды түрде қарастырылмаған, бірақ "жергілікті бастамадан", "революциялық заңдылық" рухынан туындаған бірқатар басқа да шектеулерге ұшырады. Осы бір шара азаматтарды нағыз бейшаралық жағдайға қалдырды деп айтуға болады. Оны БОАК 1930 жыл 10 сәуірдегі қаулысының 9-тармағында келтірілген нұсқаулардан көруге болады. Онда заң, қаулы, нұсқауларда көрсетілмеген қосымша шектеулер белгілейтін, атап айтқанда сайлау құқығынан айырылған адамдарды және олардың отбасы мүшелерін

- пәтерлерден, қалалардан, жұмысшы поселкелерінен, ауылдық және басқа да жерлерден шығару,
- азық-түлік алуға құқық беретін кітапшаларынан айыру,
- медициналық және заңгерлік көмектен айыру,
- шағымдар беру мен анықтамалар алудан айыру,
- балаларды мектептерден шығару,

- кәсіпшілік артелдер мүшелігінен алып тастау,
- кулак, бай ретінде кудалау,
- жекелей алым-салық салу,
- құрылыс салу құқығынан айыру, т. б. жөнінде шығарылған барлық қаулылардың, циркулярлар мен өкімдердің күшін жою ұсынылады.

Сайлау құқығынан айырылғандар

- Қызыл Армия қатарында қызмет ете алмады, тек тыл жасақтары құрамына алынды,
- жоғары оқу орындарына түсе алмады,
- ауыл, село жұмыстарына (шаруалар) тартылмады,
- қосымша үстеме салық төлеуге міндеттенді,
- жұмысқа қабылданбады және жұмыстан ең алдымен босатылды [19].

Жоғарыда көрсетіліп кеткендей үкімет қаулылары мен сайлау жөніндегі нұсқаулықтар бойынша сайлау құқықтарынан айырылған шаруалардың «белгілі бір санаттағы азаматтар» тобы кулак, байлар болып табылды. Олар бірыңғай ауыл шаруашылығы салығының орнына оның мөлшерінен жоғары болып келетін жекелей салық төлеуге мәжбүр болды. Төлеу шаруашылықты күйзелтті, төлей алмаған жағдайда РКФСР ҚК 60-бабы (салықты төлемегені үшін), 61-бабы (мемлекеттік маңызды болып саналатын салықты төлеуден бас тартқаны үшін) бойынша сотталып, жер аударылды.

Сайлау құқығынан кәмілет жасына келген отбасы мүшелері де айырылды. Отбасындағы балалар оқу орындарына түсуде кедергілерге тап болды, жұмысқа орналаса алмады. Армия қатарына шақырылмады. Анықтамаларда «КСРО қолына қару алып қорғау құқығынан айырылған» деген сөз тұрды, тыл жасақ-тарына тіркелді. Түрлі ауыр жұмыстарға жегілді. Оларға ақ билет берілді. Оның мәні қазір денсаулығына байланысты әскер қатарына бара алмайтындарға берілетін билеттен түбегейлі өзгеше еді.

Күн көріс үшін бәліш, шемішке, балмұздақ, квас сатқандар, пәтер бөлмелеріне адам алғандар сайлау құқықтарынан айырылды.

Шаңырақ иесінің сайлау құқығынан айырылуы отбасы мүшелеріне зардабын тигізді. Олар да сайлау құқықтарынан айырылып, қалыпты өмір сүре алмады. Сондықтан сол кездегі газеттерде әйелі ерінен, баласы әкесінен бас тартуы жөніндегі ашық хабарламалар көптеп кездеседі [20].

1930 жылдың 8 қазанында қалалық Кеңеске Ожиганова Александрадан (бұрынғы фамилиясы Гаврилова) арыз түседі. Онда кезінде саудагердің әйелі есебінде сайлау құқығынан айырылғандығы, бірақ 1929 жылдан бері ол кісімен тұрмайтындығы, сол себепті өзін құқығынан айырылғандар тізімінен алып тастау және жұмысқа тұруға мүмкіндік берулері жөнінде көрсетіледі [21, 370-п.].

Келесі бір деректе Ақтөбе қаласында кезінде ұзақ жылдар бойы темір жол саласында жұмыс істеген, 1922 жылы қысқаруына байланысты тамақтанатынорын ашқан, 1929 жылға дейін темекі, сіріңке, өзі қай-натқан сабын сатқан жанның үйінен кетіп қалған, машинистка болып қызмет істейтін қызын саудагердің қызы есебінде сайлау құқығынан айырған. Қызының берген арызы қаралып, шешім бұзылып, оған жал-пыға бірдей негізде барлық мемлекеттік мекемелерге жұмысқа кіре алуына рұқсат беріледі [21, 6-8 пп.]. Айта кетер жай, сайлау құқығынан айырылғандардың балалары ғана емес, тіпті немерелері де осы осындай жайды кешкен. Мысалы, Петропавл округінен Ақтөбе өңіріне жер аударылған бай есебінде сайлау құқығынан айырылған жанның немересі де осы осы жағдайға тартылғанын, 1930 жылдың 23 наурызындағы КСРО «Сайлау заңдылықтарының бұзылуын жою» жөніндегі қаулысы бойынша сайлау құқығын қалпына келтірілуі жөнінде өтініш береді [21, 368 п.].

Сайлау құқығынан айырылғандарға жоғары мөлшерде жекелей салық салынуына байланысты адамдар бұрынғы қызметтерінен де бас тартқан жайттар да кездеседі. Мысалы, Қобда ауданы №15 (бұрынғы №3 ауыл) ауылының азаматы Ғабделуахит Бекмухамедов 1928 жылы қараша айында Ақтөбе округтік Әкімшілік бөліміне өзін муазиндік және Қобда ауданы діни басқармасының мүшелігінен босату жөнінде арыз береді [22, 24-п. Және келесі жағы]. Осындай арыз 1929 жылдың қараша айында Елек ауданы №27 ауылының молдасы Сағи Жұмағалиевтан да түседі. Үкімет орындары оны діннің күйреуі есебінде қарап, газет бетінде («Кедей», «Степная Правда» газеттері) жариялауды ұсынады [22, 8-п.].

Мұндай елеулі шектеулер адамды сайлау құқығын қалпына келтіруге ұмтылдырды. Қалпына келтіру туралы өтініш беруге негізінен, мүмкіндігі бар деп саналған адамдар (бес жылдық еңбек өтілі бар, Кеңес өкіметіне адалдығын дәлелдей алған, кәсіподақ мүшесі болған және т.б.) ғана жүгіне алды. Дегенмен оның өзі тез арада шешіліп болмады. Тіпті бірнеше ай, жылдарға созылып кетіп отырды. Мысалы, 1930 жылдың 26 қыркүйегінде Ақтөбе қаласының тұрғыны А.Жаппаровтан қалалық Кеңеске арыз түседі. Онда наурыз айында ҚазАКСР ОАК сайлау құқығын қалпына келтіру жайында өтініш түсіргенін, жоғары жақ қалалық Кеңестен қажетті құжаттарды сұратқаны, бірақ әлі жіберілмегей

отырғаны жайында көрсетіледі және осы істі жеделдетулерін сұрайды [21,350-п.]. Бұдан байқағанымыз наурыз айында берілген арыз қараша айында дейінгі кезеңнің өзінде қаралып болмаған.

Ақтөбе өңірінде кейінгі жылдары да азаматтарды сайлау құқықтарынан айыру шараларында қайшылықтар кездеседі. Облыс бойынша 1934-1935 жылғы қайта сайлау науқанында Темір ауданында құқықтарынан айырылған 82 жанның 52-і тізімге еш себепсіз, тек басбұзарлықтары, тентектіктері үшін ғана тіркелген. Степной ауданының Қызылсу, Яковлев, Исаев және Сарыбұлақ ауылдарында 50 адам заңсыз «атқамінер», «бұзақы», «астық тапсыруға қарсы» жандар есебінде сайлау құқықтарынан айырылған. Осы жазаға Қарақтысай ауылында бір азамат газет бетінде ауылдық Кеңес жұмысын, оның хатшысын сынағаны үшін киліккен. Ал Батбаққара ауданында сайлау құқықтарынан айырылғандар тізімінде 50 кедей, тіпті батырақтар болған [23,3-4-шп.].

Қорытынды. Сонымен қорыта келгенде Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі алғашқы Конституцияларда бұрынғы езуші тап өкілдерінің азаматтық құқықтарын шектеу жөніндегі баптар енгізілді. Алайда Кеңес-терге сайлауға дайындықтар барысында сайлау құқығынан айырылуы тиіс жандар кіретін санаттарға құжаттық дәлелдемелері болмаса да жазықсыз жандар кіргізіліп кетті және санаттар саны жергілікті комиссиялар тарапынан өз бетінше көбейтіліп отырды. Нәтижесінде сайлау құқығынан айырылуы тиіс жандар қатарына кедейлер мен орташалар, дінге тікелей қатысы болмаса да тәуіптер, бақсылар, күнкөріс үшін ұсақ-түйек сатумен айналысқандар, сайлау құқығынан айырылғандардың әйелі, бала-шағасымен қатар, немерелері де тіркелді. Ауқатты адамдар мал-мүлкінен ғана емес, осы азаматтық құқықтарынан да айырылды.

1930 жылдардан кейін сайлау құқығынан айыру шаралары бәсеңдейді. 1937 жылғы жаңа Конституция қабылданғаннан кейін тоқтады деп айтуға болады. Дегенмен анкеталарда бұрын сайлау құқығынан айырылған не айырылмаған деген баған 1961 жылға дейін қалып қояды.

Сөйтіп, үкімет пен партияның азаматтарды сайлау құқығынан айыру шаралары сол кеңестік кезеңнің бір қыры болып табылды деп түйіндеуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Булғынбаева А.К. XX ғасырдың 20-30 жылдары шаруаларды сайлау құқығынан айыру жөніндегі мемлекеттік саясат//Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(60),2019 – 51-57 б.

2. Булғынбаева А.К. Дін қызметкерлері молдаларды сайлау құқығынан айыру (XX ғасырдың 20 жылдардағы Шығыс Қазақстан мұрағат материалдары негізінде) <https://cyberleninka.ru/article/n/din-yzmetkerleri-moldalardy-sai-lau-y-ynan-ai-yru-hh-asyrды-20-zhyldarda-y-shy-ys-aza-stan-m-ra-at-materialdary-negizinde>

3. Федорова Н.А. Лишеницы 1920-х годов: советское сословие отверженных//Журнал исследований социальной политики.История и археология.2007, т.5, №4. – С.483-496

4. Панкратова О. Б.,Писанов С. С.Политика лишения крестьянства избирательных прав в 20-е - 30-е годы XX века и ее последствия//Вестник КГУ, исторические науки и археология. №3,2018. – С.52-55.

5. Саламатова М. С. Выборы в Советской России: законодательство и практика реализации (1918–1936 гг.): монография. 2-изд.,испр. и доп.- Новосибирск : НГУЭУ,2018. - 340 с. ISBN 978-5-7014-0856-0

6. Ш.Фицпатрик «Приписывание к классу» как система социальной идентификации// Россия и современный мир.2003, №2,с.133-151/<https://cyberleninka.ru/article/n/pripisyvanie-k-klassu-kak-sistema-sotsialnoy-identifikatsii/viewer>

7. Brovkin V. Russia After Lenin: Politics, Culture and Society, 1921-1929.London-New York : Routledge, 1998. - VIII, p.266

8. Постановление Президиума ЦИК СССР от 16 января 1926 г. «О пере выборах в Советы» /СЗ СССР.1925.№6. –С.55,25.

9. Декрет ВЦИК от 13 октября 1925 г. «Об утверждении инструкции о выборах городских и сельских Советов и о созыве съездов СССР»//СЗ РСФСР.1925.№79. – С.603

10. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві,3-қ.,1-т.,115-іс (бұдан былай АО МА)

11. АОМА,3-қ.,1-т.,114-іс

12. АОМА,3-қ.,2-т.,60-іс

13. АОМА,3-қ.,1-т.,522-іс

14. АОМА,30-қ.,1-т.,8-іс

15. АОМА,9-қ.,1-т.,190-іс

16. АОМА,63-қ.,1-т.,84-іс
17. АОМА,63-қ.,2-т.,103-іс
18. АОМА,57-қ.,1-т.,21-іс
19. Об устранении нарушений избирательного законодательства Союза ССР/ Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 год, стр. 360-361
20. Забытые люди: "лишенцы"/<https://diana-225.livejournal.com/19852.html>
21. АОМА,30-қ.,1-т.,34-іс
22. АОМА,57-қ.,1-т.,22-іс
23. АОМА,85-қ.,1-т.,245-іс

References:

1. Býlgynbaeva A.K. XX ғасырдың 20-30 жылдары шарыаларды сайлау қуқығынан айыру жónіндегі мемлекеттік саясат [State policy on the deprivation of the right to vote of peasants in the 20-30s of the XX century] / A.K Býlgynbaeva // *Abai atyndaғы QazUPU. Habarshy «Tarih jáne saiasy-áleymettik ғылымдар» seruasy.*- 2019.- №1(60).- 51-57 б.[in Kazakh].
2. Býlgynbaeva A.K. Din qyzmetkerleri moldalardy saılaу quqyғыnan айыру (XX ғасырдың 20 жылдардағы Shығыs Qazaqstan мuraғat materialдары negizinde) [Deprivation of the clergy of the right to elect mullahs (based on archival materials of the East Kazakhstan region of the 20s of the twentieth century)]/A.K.Býlgynbaeva//Mirbolshogo Altai.-2018.-№4(3).-454-462b.[https://cyberleninka.ru/article/n/din-yzmetkerleri-moldalardy-sai-lau-y-ynan-ai-yru-hh-asyrды-20-zhyldarda-y-shy-ys-aza-stan-m-ra-at-materialдары-negizinde\(Qaralған күni 14.06.2022\)](https://cyberleninka.ru/article/n/din-yzmetkerleri-moldalardy-sai-lau-y-ynan-ai-yru-hh-asyrды-20-zhyldarda-y-shy-ys-aza-stan-m-ra-at-materialдары-negizinde(Qaralған күni 14.06.2022) [in Kazakh].) [in Kazakh].
3. Fedorova N.A. Lishentsy 1920-h godov: sovetskoe soslovie otverjennyh [The Dispossessed of the 1920s: the Soviet class of outcasts]/N.A. Fedorova // *Jýrnal issledovanu sotsialnoi politiki. Istoriya i arheologiya.*- 2007.- t.5,№4.- S.483-496[in Russian].
4. Pankratova O. B.,Pisanov S. S. Politika lishennia krestianstva izbiratelnyh prav v 20-e - 30-e gody XX veka i ee posledstviya [The policy of disenfranchisement of the peasantry in the 20s- 30s of the XX century and its consequences]/ O. B Pankratova, S. S.Pisanov // *Vestnik KGU, istoricheskie nauki i arheologiya.*- 2018.- №3.- S.52-55[in Russian].
5. Salamatova M.S. Vyborny v Sovetskoj Rossii: zakonodatelstvo i praktika realizatsii (1918–1936 gg.): monografiya [Elections in Soviet Russia: legislation and implementation practice (1918-1936): monograph] / M.S. Salamatova.- 2-izd.,ispr. i dop.- Novosibirsk : NGUEU,2018. - 340 s. ISBN 978-5-7014-0856-0 [in Russian].
6. Fitspatrik Sh. «Pripisyvanie k klassy» kak sistema sotsialnoi identifikatsii. ["Attribution to class" as a system of social identification]/ Sh.Fitspatrik//*Rossiya i sovremennyyi mir.*-2003, №2.-S.133-151/ [https://cyberleninka.ru/article/n/pripisyvanie-k-klassu-kak-sistema-sotsialnoy-identifikatsii/viewer\(Data obrasheniya 10.06.2022\)](https://cyberleninka.ru/article/n/pripisyvanie-k-klassu-kak-sistema-sotsialnoy-identifikatsii/viewer(Data obrasheniya 10.06.2022) [in Russian].) [in Russian].
7. Brovkin V. Russia After Lenin: Politics, Culture and Society, 1921-1929./V. Brovkin.-London-New York : Routledge, 1998. – VIII.-266 p.
8. Postanovlenie Prezidiýma TsIK SSSR ot 16 yanvaria 1926 g. «O perevyborah v Sovety» /SZ SSSR.- 1925.-№6.-ss.55,25. [in Russian].
9. Dekret VTsIK ot 13 oktyabrya 1925 g. «Ob ýtverjdenii instrýktsii o vyborah gorodskih i selskih Sovetov i o sozryve sezdvov SSSR»//*SÝ RSFSR.-1925.№79.- s.603[in Russian].*
10. Aqtóbe oblystyq memlekettik arhivi,3-q.,1-t.,115-іс (АО МА)
11. АОМА,3-қ.,1-т.,114-іс
12. АОМА,3-қ.,2-т.,60-іс
13. АОМА,3-қ.,1-т.,522-іс
14. АОМА,30-қ.,1-т.,8-іс
15. АОМА,9-қ.,1-т.,190-іс
16. АОМА,63-қ.,1-т.,84-іс
17. АОМА,63-қ.,2-т.,103-іс
18. АОМА,57-қ.,1-т.,21-іс
19. Об ýстранении нарышhenu избирателного законodatelstva Союзa SSR/ Собрание законov и распорядженiu Рабоche-Крестiansкого Правителства SSSR за 1930 год.-S.360-361.
20. Zabytye lydy: "lishentsy"[Elektronnyy resýrs]/ <https://diana-225.livejournal.com/19852.html> (Data obrasheniya 11.06.2022)
21. АОМА,30-қ.,1-т.,34-іс

22.AOMA,57-q,1-t,22-is
23.AOMA,85-q,1-t,245-is